

نقش شیعیان در ساختار

حکومت عباسیان

از خلافت ناصرتا سقوط بغداد

رضیه سادات موحد ابطحی

با راهنمایی:

دکتر محسن الویری

سرشناسه: موحد ابطحی، رضیه سادات، ۱۳۶۱.
عنوان و نام پدیدآور: نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان از خلافت ناصر تا سقوط بغداد /
رضیه سادات موحد ابطحی؛ با راهنمایی موحد ابطحی.
مشخصات نشر: قم، انتشارات شیعه‌شناسی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۳۲۰ صفحه.
قیمت: ۵۷۰۰۰ ریال.
شابک: ۹۷۸۶۰۰۵۱۴۷-۲۷-۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.
یادداشت: کتابنامه: ص ۳۰۵.
موضوع: شیعه، تاریخ، قرن ۲ ق، عباسیان، ۱۳۲-۲۰۳ ق.
شناسه افزوده: الویری، محسن، ۱۳۴۱، استاد راهنما.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ م/۲۳۹/۲BP
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۵۳
شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۱۵۷۷۵

نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان از خلافت ناصر تا سقوط بغداد

مؤلف: رضیه سادات موحد ابطحی
ناشر: انتشارات شیعه‌شناسی
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲
حروفچین و صفحه‌آرا: محمدکاظم آزر
چاپ و صحافی: اسوه
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۵۷۰۰۰ ریال

ISBN 978-600-5147-27-8

شابک: ۹۷۸۶۰۰۵۱۴۷-۲۷-۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

info@shistu.org

www.shistu.org

پست الکترونیک:

پایگاه اطلاع‌رسانی:

فهرست مطالب

مقدمه راهنما.....	۹
مقدمه مؤلف.....	۱۳
پیشگفتار.....	۱۷

فصل اول: ساختار سیاسی حکومت عباسیان

حکومت عباسیان.....	۲۳
ساختار.....	۳۱
ویژگی‌های ساختار حکومت عباسیان.....	۴۶
گفتار اول: ارتباطات عمودی.....	۵۶
الف. خلافت.....	۵۶
شرایط تصدی منصب خلافت.....	۵۹
وظایف خلیفه.....	۶۱
نشانه‌های خلافت.....	۶۲
لقاب خلافت.....	۶۵
ب. ولایت‌عهدی.....	۷۲
ج. وزارت.....	۷۴
پیدایش منصب وزارت.....	۷۵
انواع وزارت.....	۷۹
شرایط تصدی منصب وزارت.....	۸۱
وظایف وزیر.....	۸۴
د. امارت.....	۸۶
ه. قضاوت.....	۸۹
۱. ولایت قضا.....	۹۱

۹۳	۲. مظالم
۹۴	۳. حسبه
۹۶	۴. شرطه
۹۸	و. ارتش و سپاه
۱۰۳	گفتار دوم: ارتباطات افقی
۱۰۳	پیشینه پیدایش دیوان و سیر تحول آن
۱۰۷	انواع دیوان ها
۱۰۹	۱. دیوان برید
۱۱۳	۲. دیوان خراج
۱۱۶	۳. دیوان جیش
۱۱۸	۴. دیوان انشا
۱۲۲	۵. دیوان بیت المال
۱۲۴	۶. دیوان نقابت
۱۲۷	۷. دیوان زمام و ازقه
۱۲۷	۸. دیوان خاتم
۱۲۷	۹. دیوان مصادرات
۱۲۸	۱۰. دیوان نفقات
۱۲۸	۱۱. دیوان صدقات
۱۲۸	۱۲. دیوان طراز
۱۲۹	۱۳. دیوان ضیاع
۱۲۹	۱۴. دیوان رقا
۱۲۹	۱۵. دیوان موقوفات
۱۲۹	۱۶. دیوان جوالی
۱۳۰	۱۷. دیوان مقاطعات
۱۳۰	۱۸. دیوان عقار

فصل دوم: چگونگی حضور شیعیان در ساختار حکومت عباسیان

مقدمه.....	۱۳۵
گفتار اول: از ابتدا تا عصر ناصر عباسی.....	۱۳۷
۱. مرحله تقیه تا ولایت عهدی امام رضا (ع).....	۱۳۷
۲. از ولایت عهدی امام رضا (ع) تا آل بویه.....	۱۴۲
۳. رشد سیاسی شیعیان در عصر آل بویه.....	۱۴۸
۴. دوران تقیه مجدد شیعیان.....	۱۵۳
گفتار دوم: از خلافت ناصر تا سقوط بغداد.....	۱۵۹
مقدمه.....	۱۵۹
نهادی تحت نفوذ شیعیان در عصر ناصر عباسی.....	۱۶۰
الف. خلافت.....	۱۶۰
ب. وزارت.....	۱۷۱
ج. امارت.....	۱۸۲
د. قضاوت.....	۱۸۴
ه. ارتش و سپاه.....	۱۸۵
د. دیوان‌ها.....	۱۸۵
جمع‌بندی.....	۱۹۱

فصل سوم: علل حضور شیعیان در ساختار حکومت عباسیان

مقدمه (تبیین تاریخی).....	۱۹۵
گفتار اول: عوامل بیرونی.....	۲۰۱
۱. ضعف خلافت.....	۲۰۱
۲. تغییر نگاه خلفای عباسی به شیعیان.....	۲۰۵
۳. منازعات عباسیان و خوارزمشاهیان.....	۲۰۹
۴. اقبال مردم در گزینش شیعیان.....	۲۱۳
گفتار دوم: عوامل درونی.....	۲۱۵

۲۱۵	۱. تحول مفهوم «حکومت جائز» نزد شیعیان
۲۲۱	۲. اندیشه حفظ جامعه شیعی
۲۲۶	۳. برجستگی و کاردانی شیعیان
۲۳۱	۴. افزایش توانمندی‌های شیعیان در ابعاد سیاسی، علمی، اجتماعی و اقتصادی
۲۳۷	جمع‌بندی

فصل چهارم: پیامدهای حضور شیعیان در ساختار قدرت عباسیان

۲۴۱	مقدمه
۲۴۱	گفتار اول: پیامدهای سیاسی
۲۴۲	۱. ایجاد روابط دوستانه با حکومت‌ها و بهره‌مندی از حمایت‌های آنها
۲۴۵	۲. حادثه سقوط بغداد و نقش ابن علقمی در آن
۲۴۹	الف. ارتباط وزیر با مخالفان
۲۵۴	ب. نقش ابن علقمی در کاهش سیاه
۲۵۶	۳. چرخش قدرت به سمت تشیع
۲۶۲	گفتار دوم: پیامدهای اجتماعی
۲۶۲	۱. بهبود وضع اجتماعی و رفاهی شیعیان
۲۶۷	۲. توجه به شعایر مذهبی شیعیان
۲۷۳	۳. کاهش درگیری شیعه و سنی
۲۷۸	گفتار سوم: پیامدهای علمی و فرهنگی
۲۷۸	۱. آمیختگی تشیع با فتوت و نزدیک شدن آن به تصوف
۲۸۴	۲. گسترش نهادهای علمی و آموزشی
۲۸۷	۳. حمایت از تألیفات شیعی
۲۸۹	۴. عمومی‌سازی فرهنگ تشیع
۲۹۳	جمع‌بندی
۲۹۵	نتیجه‌گیری
۳۰۵	فهرست منابع

مقدمه راهنما

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ (ابراهيم: ۵)

اگر تاریخ و رویدادهای بزرگ آن به خوبی کاویده شود، شکیبایانِ شکرگزار می‌توانند در آنها نشانه‌هایی بیابند که به مدد آن از تاریکی‌ها به سوی روشنایی راه برند. تاریخ پر فراز و فرود پیروان مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) هنوز نقطه‌های تاریک بسیار برای بررسی و کشف‌های باریک بسیار برای فراگیری دارد. یکی از جنبه‌های شایسته درنگ در تاریخ مسلمانان، ساختار و سازمان اجتماعی آنها در گستره تاریخ تمدن اسلامی است. شناخته‌شده‌ترین این ساختارها و سازمان‌ها را می‌توان اینگونه نام برد: نظام قدرت سیاسی شیعیان، سازمان وکالت، سازمان نقابت و ساختار مرجعیت.

نظام قدرت سیاسی نیز به نوبه خود در قالب‌هایی گوناگون زیر قابل دسته‌بندی است:

۱. دستگاه خلافت؛ مانند دستگاه خلافت فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق)؛

۲. دولت‌های مستقل؛ مانند دولت علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ ق)، دولت سربداران (۷۳۷-۷۸۳ ق) و دولت صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ ق)؛
۳. دولت‌های نیمه‌مستقل؛ مانند دولت آل‌بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق)؛
۴. پاره‌ای خاندان‌ها؛ مانند خاندان آل‌فرات در سده سوم و چهارم هجری.

معمولاً منابعی که به بررسی تاریخ شیعیان پرداخته‌اند، بر اساس این دسته‌بندی سامان یافته‌اند، اما گونه‌ای دیگر از ساخت سیاسی هم در تاریخ شیعیان قابل شناسایی است که شاید بتوان آن را دولت‌فرد شیعی نامید. دولت‌فرد شیعی، کسی است که می‌تواند دولتی دانست که از سوی یک تن از شیعیان که در یک ساختار سیاسی غیر شیعی دارای منصب حکومتی است و نقشی در انتخاب جانشین خود ندارد، اداره می‌شود. شاید وزارت خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ ق) برای هلاکو نمونه خوبی برای این نوع حضور سیاسی شیعیان در ساختار حکومت باشد، اما بی‌تردید نمونه‌های فراوانی از آن را می‌توان در گوشه و کنار تاریخ اسلام یافت که وظیفه شناسایی و تحلیل آن به عنوان قلمرویی کمتر کار شده بر دوش تاریخ‌پژوهان و تشیع‌پژوهان سنگینی می‌کند.

یکی از مقاطع قابل توجه در این زمینه، سده پایانی دستگاه خلافت عباسی (۱۳۲-۶۵۶) است. در هشت دهه پایانی خلافت عباسیان یعنی در زمان خلافت الناصر لدین‌الله (۵۷۵-۶۲۲ ق)، الظاهر بالله (۶۲۲-۶۲۳ ق)، المستنصر بالله (۶۲۳-۶۴۰ ق) و المستعصم بالله (۶۴۰-۶۵۶ ق) شش

وزیر شیعی مذهب یعنی ابن قصاب (۵۹۲ ق)، ابن قنبر، ابن مهدی علوی، ابن امسینیا (۶۱۰ ق)، مؤیدالدین محمد بن محمد بن عبدالکریم قمی و مؤیدالدین محمد بن علقمی (۶۵۶ ق) متناوباً به همراه تنی چند از کارگزاران شیعی مذهب در ساختار خلافت عباسی حضور داشتند و موجب تحولاتی قابل توجه در تاریخ شدند. تبیین این پدیده و واکاوی ریشه‌ها و پیامدهای آن در قالب یک پایان‌نامه تحصیلی در سال ۱۳۸۸ ش. به یکی از دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام دانشگاه بازرگانی تهران پیشنهاد شد و سپاس خدای را که ایشان هم به گونه‌ای شایسته این کار را به انجام رساند. سرکار خانم رضیه سادات موحد ابطی که از افتخارات انتساب به خاندانی جلیل‌القدر بهره‌مند است، در مقام نگارش این رساله، استعدادی قابل توجه برای تاریخ‌پردازی از خود نشان داد. امید است که این استعداد را با بالندگی بیشتر باز هم خود و جامعه علمی را بهره‌رساند و از یاد مَبَرَد که شاید زمانه همواره بر این مدار نیاشد.

ابوالحسن ماوردی (۴۵۰ ق) در ص ۵۸۵۷ کتاب خواندنی ادب الدنیا و الدین پس از آن که دانشجویان را به عدم سستی فرامی‌خواند در تعلیل این دعوت خود می‌گوید: چه بسا زمانه به آن چه اکنون داده است بخل بورزد و نسبت به آن چه تاکنون گشاده دست بوده، مشت بفشرد؛ فینبغی لطالب العلم أن لا ینى فی طلبه و ینتهز الفرصة به فرما شح الزمان بما سمح و ضنّ بما منح.

فرصت را مغتنم می‌شمرم تا ضمن ارج نهادن دوباره به دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام) و گروه تاریخ آن، از مؤسسه شیعه‌شناسی و همه همکاران متخلق و خدومش و به‌ویژه رئیس دانش دوست و ادب‌پرور آن که با همه مشکلات جانکاه سال‌های اخیر، چراغ این نهاد علمی را همچنان روشن نگاه داشته است تشکر کنم. پیشکش این اثر به جامعه علمی با نظر لطف و مساعدت آنها میسر شده است.

ابن عساکر (۵۷۱ ق) در صفحه ۲۴۶ جلد ۷۱ تاریخ مدینه دمشق، از عالمی به نام احمد بن ابی الحواری نام می‌برد که سی سال دانش آموخت و وقتی به آن چه می‌خواست رسید کتاب‌ها را به دریا افکند و خطاب به دانش گفت: من این کار را از سر کوچک شمردن تو و کاستن از قدر و منزلت تو نکردم، بل من تو را می‌جستم تا به پروردگارم راه برم و اکنون که راه را یافته‌ام از تو بی‌نیاز شدم. ما حمله ابی الحواری به کتاب را بر نمی‌تابیم ولی این جمله او را هم از یاد نمی‌بریم که علم باید راهبر ما به سوی سرچشمه باشد، امید است که به لطف خدای خوب، این اثر چنین رنگی به خود بگیرد.

محسن الویری - دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام)

۱۷ خرداد ۱۳۹۲ ۲۷ رجب ۱۴۳۴ سالروز مبعث پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله و سلم)